

&RESULTAAT

Oostwijk 5
5406 XT Uden

Postbus 511
5400 AM Uden

T 0413 33 68 00
F 0317 49 14 75

info@dlvadvis.nl
www.dlvadvis.nl

RAPPORTAGE SAMENWERKING AKKERBOUW VEEHOUDERIJ FASE 3 DEEL 1 KENNISONTWIKKELING

Provincie Drenthe
Postbus 122
9400 AC ASSEN

Projectaccountmanager
S. Veldman
06 23 25 93 88

Datum
14-05-2020

In samenwerking met:

& RESULTAAT

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1. Ontwikkelagenda melkveehouderij en samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij	3
1.2. Fase 1: verkenning onderwerpen	4
1.3. Fase 2: Inzicht in bestaande samenwerkingen	4
1.4. Leeswijzer en prestatieverplichtingen	5
2. Voorbereiding en ontwikkeling training	6
2.1. Doelstelling	6
2.2. Voorbereiding met projectpartners	7
2.3. Expertsessie akkerbouw en veehouderij	7
2.4. Afstemmen met SNN en provincie Drenthe voor aansluiting voucherregeling	9
3. Uitvoering training - Kennisoverdracht toetsen bij nieuwe deelnemers	11
3.1. Selectie samenwerkingsverbanden	11
3.2. De opdracht duo – duo gesprek	11
3.3. Ervaring op doen	12
4. Evalueren kennisontwikkeling	15
4.1. Evaluatieronde koplopers	15
4.2. Kennisoverdracht evaluatie nieuwe deelnemers	15
4.3. Evaluatie kennisoverdracht naar provincie en beleid	18
5. Conclusie en aanbevelingen	19
5.1. Conclusie	19
5.2. Aanbevelingen	19
Bijlagen	22
Bijlage 1. Tiplijst	23
Bijlage 2. Leerdoelen training	24
Bijlage 3. Gespreksagenda training Samenwerking Akkerbouw Veehouderij	25
Bijlage 4. Samenwerking Ubbena Peest	26
Bijlage 5. Samenwerking Elp Schoonloo	27
Bijlage 6. Samenwerking Veehuizen Een	28
Bijlage 7. Samenwerking Bruntinge Wijster	29

& RESULTAAT

1. Inleiding

1.1. Ontwikkelagenda melkveehouderij en samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij

In de Ontwikkelagenda melkveehouderij en natuur (hierna ontwikkelagenda) zijn doelen gesteld om de melkveehouderij in Drenthe duurzaam op voorsprong te zetten:

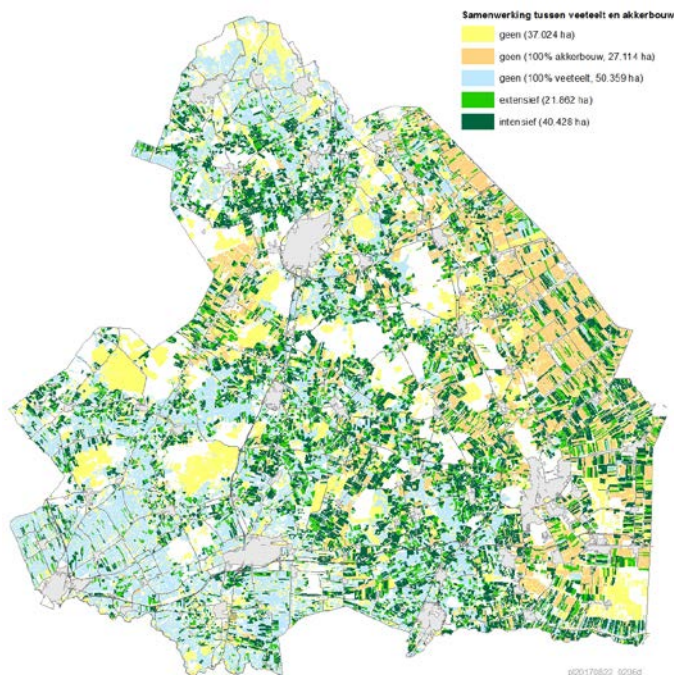
Indicator	Streefwaarde
Stikstof bodemoverschot (kg/ha)	125 (75 veengrond)
Fosfaat bodemoverschot (kg/ha)	0
Ammoniakemissie (kg/GVE)	<20
Organische stof balans	+
Weidegang	81,2%

In Drenthe wordt van oudsher veel samengewerkt tussen akkerbouwers en veehouders en zijn er veel gemengde bedrijven (hierna samenwerking). Samenwerking in de vorm van grondruil heeft direct effect op 3 van de 5 indicatoren die gesteld zijn onder de ontwikkelagenda, namelijk stikstofbodemoverschot, fosfaatbodemoverschot en organische stofbalans. Indirect heeft de grondruil ook effect op de weidegang en daarmee op de ammoniakemissie.

In 2017 heeft Prolander voor de ontwikkelagenda geanalyseerd in welke mate grondruil tussen akkerbouwgewassen en veehouderijgewassen in Drenthe voorkomt. In figuur 1 is dit weergegeven op een kaart. In totaal is 139.763 ha meegenomen in de analyse. Deze hectares waren gedurende minimaal 6 jaar van de analyseperiode in gebruik voor akkerbouw- of veehouderijgewassen. In de analyse zijn gras, mais en voederbieten bestempeld als veehouderijgewassen, overige gewassen zijn geteld als akkerbouw (m.u.v. boomteelt en natuur).

Uit de analyse blijkt dat 45% van de grond die gebruikt wordt door akkerbouw of veehouderij onderling uitgeruild wordt. De samenwerking met een akkerbouwer loopt op veel melkveebedrijven in Drenthe dus als een rode draad door de beslissingen omtrent grondgebruik heen. De (mest)wetgeving is echter gericht op het individuele bedrijf, zijnde akkerbouw of melkvee (een gemengd bedrijf wordt vaak onderverdeeld onder akkerbouw). En ook de meeste programma's richten zich op melkvee of akkerbouw, de doelen van de ontwikkelagenda zijn hier een goed voorbeeld van. Deze zijn gesteld op bedrijfsniveau voor de melkveehouderij. De veelgebruikte rekentool 'KringloopWijzer' om dergelijke indicatoren te berekenen, kijkt ook puur binnen de grenzen van het melkveebedrijf.

Omdat in de praktijk 45% van de landbouwgrond in Drenthe wordt geruild tussen akkerbouw en melkveehouderij (beide kleuren groen in figuur 1) heeft de wijze waarop met deze grondruil wordt omgegaan direct effect op 3 doelen uit de ontwikkelagenda: de bodemvruchtbaarheid (organische stof), het bodemstikstofoverschot en het bodemfosfaatoverschot. Om de melkveehouderij te verduurzamen moeten we allereerst aansluiten bij de praktijk en daar is samenwerking een belangrijk onderdeel van.

Figuur 1: mate van grondruil tussen akkerbouw- en veehouderijgewassen in Drenthe

1.2. Fase 1: verkenning onderwerpen

In 2017 is een studiegroep samengesteld met 4 samenwerkingsverbanden van een akkerbouwer en een melkveehouder en twee gemengde bedrijven en is geïnventariseerd waar samenwerkingen kunnen verduurzamen. Deze verkenning bevestigde de theorie dat iedere samenwerking anders is, er is dus niet één werkwijze te bedenken.

Wel zijn er een aantal onderwerpen die binnen iedere samenwerking in deze groep naar voren komen:

1. Gewasrotatie
2. Graslandmanagement
3. Regionaal krachtvoer voeren
4. Wetgeving.

Over de eerste drie onderwerpen wilden de deelnemers graag meer kennis opdoen en praktische tips ontvangen over hoe zij hun samenwerking verder kunnen verduurzamen op dit vlak.

Deze onderwerpen sluiten ook goed aan bij de doelen van de ontwikkelagenda en zijn daarom overgenomen in dit project. Wetgeving is niet als specifiek onderwerp meegenomen in dit project, het project heeft niet de illusie de wetgeving te kunnen veranderen op korte termijn.

Wel is in fase 1 gestart met het in beeld brengen van de punten waar de wetgeving knelt. Deze kennis wordt inmiddels meegenomen bij de Drentse inbreng binnen het LNV-project 'herbezinning mestbeleid' en heeft ervoor gezorgd dat Drenthe zoekt naar experimenteerruimte binnen de huidige wetgeving.

1.3. Fase 2: Inzicht in bestaande samenwerkingen

Van oudsher kent Drenthe veel gemengde bedrijven. De samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij in Drenthe is vooral vanuit de behoefte van de akkerbouw ontstaan.

Iedere samenwerking is anders. Grofweg hebben we de wijze van samenwerking opgedeeld in een systeem op het 'Drents Plateau' en een systeem in de Veenkoloniën. Op het Drents plateau worden veel pootgoedappelen verbouwd. Deze pootgoedteelt is de reden van samenwerking omdat er behoefte is aan 'schone grond'.

& RESULTAAT

Vaak wordt samengewerkt door meerdere ondernemers die in een klein gebied zitten. Gras dicht bij het melkveebedrijf wordt na één jaar pootgoed weer gras, percelen verder weg zijn na het pootgoed vaak nog één of twee jaar bouwland. De melkveebedrijven zijn vrij extensief omdat ze meer grond van de akkerbouwer terugkrijgen dan dat ze uitlenen.

De melkveebedrijven in de Veenkoloniën werken allemaal samen met een akkerbouwer. Vaak is dit een 1 op 1 relatie. De melkveebedrijven zijn intensief doordat zij een deel van hun grond verhuren aan de akkerbouwer die daarbij ook hun overschot aan mest afneemt. Het Veenkoloniale (akkerbouw) bouwplan kent geen pootgoed. De akkerbouwer huurt extra grond van de melkveehouder om een groter areaal te krijgen. De huur van grond rouleert wel over het melkveebedrijf.

Het merendeel van de deelnemers van dit project is gevestigd op het Drentse plateau.

Van de deelnemende bedrijven is geïnventariseerd wat het effect van hun samenwerking is op de mineralenkringloop, het organische stofgehalte van de bodem, de bodemgezondheid en daaraan gerelateerd het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Ondanks dat samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij een belangrijk onderdeel van de Drentse landbouwpraktijk is, heeft deze samenwerking de afgelopen decennia relatief weinig aandacht gekregen. In dit project is samen met een groep ondernemers (4 samenwerkingsverbanden van een akkerbouwer en een melkveehouder en 2 gemengde bedrijven) geïnventariseerd hoe zij hun samenwerking verder kunnen verduurzamen door kringlopen verder (lokaal) te sluiten. Daarnaast zijn de bedrijven als casestudie gebruikt om meer inzicht te verkrijgen in de Drentse wijze van samenwerken tussen akkerbouw en veehouderij.

Het inzicht dat is verkregen tijdens fase 2 is gebundeld in 13 tips voor ondernemers en 3 aanbevelingen voor huidig/toekomstig beleid en vervolg van het project.

1.4. Leeswijzer en prestatieverplichtingen

Dit is een rapportage van de activiteiten van het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij fase 3 deel 1'. Dit project richt zich op het evalueren van de kennisontwikkeling in de eerdere fases door het opzetten van een training voor samenwerkende melkveehouders en akkerbouwers.

Om de samenwerking in Drenthe verder te verduurzamen is vooral kennis nodig. Het kennisniveau bij de ondernemers zelf is al erg hoog, echter dit geldt alleen voor hun eigen sector. In de samenwerking wordt niet altijd gezamenlijk nagedacht over verduurzaming van de samenwerking. In fase 3 deel 1 zijn ondernemers dan ook gemotiveerd om dit gesprek te gaan voeren met hun samenwerkingspartner.

Ook is veel meer kennis nodig over de samenwerking bij erfbetreders en beleidsmakers. Zij hebben een grote invloed op de keuzes die een ondernemers maakt en het is daarom essentieel dat zij het bedrijfssysteem goed snappen. Dit project draagt daaraan bij door inzicht te geven in de wijze van samenwerking. In fase 3 deel 2 wordt deze kennis verder verspreid.

Het rapport is als volgt opgebouwd:

- Hoofdstuk 1: achtergrondrapportage.
- Hoofdstuk 2: doelstelling, voorbereiding en ontwikkeling van de training.
- Hoofdstuk 3: uitvoering van de vier trainingen.
- Hoofdstuk 4: evaluaties kennisdeling.
- Hoofdstuk 5: conclusie en aanbevelingen.

& RESULTAAT

2. Voorbereiding en ontwikkeling training

2.1. Doelstelling

Samenwerking met akkerbouw is een belangrijk onderdeel van de Drentse melkveehouderijpraktijk waar we rekening mee moeten houden als we de melkveehouderij willen verduurzamen. Echter, er is nog weinig bekend over de duurzaamheidseffecten van samenwerking. Daarom is in 2017 een studiegroep samengesteld met 4 samenwerkingsverbanden, bestaande uit een akkerbouwer, een melkveehouder en twee gemengde bedrijven en is er geïnventariseerd waar samenwerkingen kunnen verduurzamen. Deze verkenning bevestigde de theorie dat iedere samenwerking anders is, er is dus niet één standaard werkwijze te bedenken.

In 2018 is daarom in samenwerking met deskundigen op het gebied van bemesting, ruwvoerteelt, mineralenkringlopen, bodemvruchtbaarheid (organische stof), bodemgezondheid (aaltjes, schimmels) en gewasbescherming, een integraal advies opgesteld om de Drentse wijze van samenwerking te verduurzamen. Deze adviezen betreffen vooral de werkwijze van de samenwerkende ondernemers.

De 10 deelnemende bedrijven zijn hierbij als casestudie gebruikt en aan de hand van hun voorbeelden is een tiplijst opgesteld met praktische tips voor ondernemers die samenwerken. Zoals gezegd is elke samenwerking anders, het delen van een tiplijst zorgt daardoor niet direct tot verduurzaming van de bestaande samenwerkingen. Binnen de ontwikkelagenda wordt ook een voucherregeling gemaakt om meer melkveehouders te kunnen bereiken met adviezen over verduurzaming. Na het programma van de ontwikkelagenda moet er iets overblijven dat op zichzelf kan staan. Om dat te bereiken moeten de samenwerkende ondernemers niet alleen de kennis aangereikt krijgen maar ook getraind worden in hoe zij deze inzichten kunnen inzetten in hun eigen samenwerking. Om die reden wordt er in fase 3 een training ontwikkeld.

Dit (deel)project wordt uitgevoerd om de resultaten uit fase 1 en 2 te bewijzen in een praktisch toepasbare training met leerdoelen. Tevens is het een evaluatie van de projectaanpak van fase 1 en 2 om het kortetermijneffect te bekijken van het ontwikkelen van kennis bij melkveehouders die actief zijn betrokken en de betrokken kennisinstellingen.

De doelen van dit (deel)project:

- Uitwerken opgedane kennis van tiplijst naar praktische training voor melkveehouders met advies.
- Aansluiting op de voucherregeling: zorgen dat de training past binnen de voucherregeling.
- Training moet door meerdere adviesbureaus en kennisinstellingen gegeven kunnen worden zodat ondernemer zelf kan kiezen.
- Toepassing en evaluatie van deze training bij vier samenwerkingsverbanden.
- Evalueren of fase 1 en 2 met dit proces een tastbaar, praktisch toepasbaar product heeft opgeleverd.
- Training ontwikkelen om de ondernemers zelf aan het werk te zetten om de samenwerking te verduurzamen. Wat doen ze goed, wat kan anders?
- De basisadviezen uit het project Samenwerking akkerbouw-veehouderij invoegen in de Duurzaamheidsplannen.

& RESULTAAT

2.2. Voorbereiding met projectpartners

Op 12 juni 2019 zijn de oorspronkelijke projectpartners (DAJK, DLV Advies, Wageningen UR, Exlan en Aequator) bij elkaar gekomen in Hotel Waanders. Hierbij waren aanwezig: Koen Klompe (WUR), Ap van der Bas (DLV Advies), Joost Iwema (Aequator), Mark Stapel (Exlan), Albert-Jan Bos (DLV Advies), Everhard van Essen (Aequator) en Saskia Veldman (DLV Advies, projectleider). Tijdens dit overleg zijn de actualiteiten en huidige stand van zaken van het project besproken, evenals de opbouw van het huidige project. De tiplijst is doorlopen. Achter de tips staan de experts nog steeds. Ze zijn wel samen gevoegd van 13 naar 10 tips (bijlage 1).

Op 9 juli 2019 heeft een tweede sessie voor het ontwikkelen van de training plaatsgevonden met dezelfde partners. Hierbij was Giske Warringa ook aanwezig. Tijdens dit overleg is de focus komen te liggen op de inhoudelijke leerdoelen, vragen en boodschap. Tevens zijn de ideeën voor wijze van training geven met elkaar gedeeld.

De projectpartners hebben expertise in verschillende disciplines binnen de landbouw en een andere benaderingswijze van het vraagstuk. Hierdoor was het belangrijk om het eerst eens te worden over welke inhoud de basis vormt om samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij te verduurzamen. Voor het formuleren van de leerdoelen waren uiteindelijk twee sessies nodig om met elkaar op één lijn te komen. Vragen die met elkaar besproken zijn, waren onder andere:

- Welke vraagstukken leven bij de akkerbouwer en veehouder?
- Is daar een gezamenlijke deler als basis in te vinden?
- Waar is meer bedrijfsspecifieke diepgang nodig?
- Wat spreekt een akkerbouwer of veehouder aan om een training te volgen of advies in te winnen?
- Wie kan deze vragen voor een akkerbouwer of veehouder beantwoorden?
- Op welke wijze brengen wij deze kennis dan over?

Het tweede overleg heeft geresulteerd in drie basistrainingen en tien verdiepende trainingen die gegeven kunnen worden met bijbehorende vragen die beantwoord kunnen worden. De opzet van deze trainingen is opgenomen in bijlage 2.

Daarnaast was een belangrijke conclusie dat er meer expertise vanuit akkerbouw betrokken moest zijn. Hier is gekozen voor een samenwerking met HLB en Delphy. Beide partijen zijn actief in de provincie Drenthe en geven onafhankelijk advies. Boerenverstand is benaderd als toehoorder omdat zij met name vanuit projectleiding in diverse projecten binnen de provincie Drenthe actief zijn.

2.3. Expertsessie akkerbouw en veehouderij

Op 27 augustus 2019 heeft een expertsessie 'samenwerking akkerbouw-veehouderij' plaatsgevonden bij HLB in Wijster. Doel van deze bijeenkomst was vorm van kennisoverdracht ontwikkelen om de ondernemers zelf aan het werk te zetten om de samenwerking te verduurzamen/optimaliseren en stimuleren van het opzetten en optimaliseren van regionale kringlopen (o.a. voer en mest). Het beoogde resultaat hiervan was dat vier melkveehouders samen met hun samenwerkende akkerbouwers benadert gaan worden om deze vorm van kennisoverdracht uit te kunnen proberen.

Aanwezig waren:

- Albert-Jan Bos (DLV Advies): bemesting en mineralenbenutting, graslandoptimalisatie.
- Albert Wolfs (HLB): akkerbouw adviseur, aardappelen en bodem, ziekte en plagen, ruimere vruchtwisseling voor akkerbouwer.
- Everhard van Essen (Aequator): bodemkundige, bodem in betere conditie brengen, organische stofbalansen.
- Ap van der Bas (DLV Advies): bemesting, GLB en KLW, benutten mest-, grond- en ruwvoeroverschotten.

& RESULTAAT

- Koen Klompe (WUR): ervaringen uit Noord-Holland, bodem en grondruil, bouwplan.
- Jaap Grezel (Delphy): akkerbouw adviseur, gewassen en bodemgezondheid, bouwplan.
- Han Hammer (Delphy): bemesting. Wie biedt het meeste geld, gunstige voorwaarden.
- Evelien Kamphuis (provincie Drenthe): communicatie akkerbouw veehouderij, prov. Drenthe en Boerderij.
- Saskia Veldman: (DLV Advies): projectleider, voorzitter.

Bij deze bijeenkomst waren Mark Stapel (Exlan) en Harm de Boer (Delphy) verhinderd.

Na een introductie over de achtergrond en doelen van het project zijn de experts in twee groepen uiteen gegaan waarbij expertise akkerbouw en veehouderij is gemengd. De twee groepen zijn in gesprek gegaan over de inhoud en hebben met name ook opdracht gekregen om na te denken in welke vorm ze de kennis willen overbrengen. Op welke wijze wordt de akkerbouwer en/of veehouder getraind. Twee werkwijzen kwamen hieruit naar voren:

1. Eerst een introductiebijeenkomst over planmatige bouwplanrotatie voor akkerbouwers en veehouders als studiegroep of samenwerkingsverband, daarna een duo-duo-bezoek waarbij de bedrijfsspecifieke situaties worden doorgesproken met de akkerbouwer, veehouder, akkerbouwadviseur en veehouderijadviseur. Afsluitend een evaluatiebijeenkomst met de akkerbouwers en veehouders als studiegroep/samenwerkingsverband om de training te evalueren.
2. Enkel een duo-duo adviesgesprek, waarbij de veehouderijadviseur en akkerbouwadviseur samen voorbereiding en uitwerking treffen en bedrijfsspecifiek de diepte ingaan om de samenwerking te verbeteren.

De gemeenschappelijke deler uit de expertsessie voor de vorm van de training is het duo-duo bezoek. De akkerbouwadviseur, veehouderijadviseur, akkerbouwer en veehouder gaan met zijn vieren om tafel om bedrijfsspecifiek met hun samenwerking aan de slag te gaan. Na aanleiding van deze conclusie is een gespreksagenda ontwikkeld, waarin ter voorbereiding aangegeven kan worden welke onderwerpen besproken kunnen worden, maar ook welke gegevens daarbij op tafel moeten liggen. Deze gespreksagenda biedt tevens ruimte voor het vastleggen van afspraken voor komend jaar en heeft een lijst van onderwerpen die ook in het kader van verduurzamen van de samenwerking aan bod kunnen komen. Deze gespreksagenda is toegevoegd in bijlage 3.

Na aanleiding van deze sessie zijn er duo's tussen experts/adviseurs gevormd welke samen een samenwerkingsverband gaan begeleiden om de training uit te voeren.

Afbeelding 1: In groepjes aan het werk tijdens de expertsessie.

& RESULTAAT

2.4. Afstemmen met SNN en provincie Drenthe voor aansluiting voucherregeling

Melkveehouders die een duurzaamheidsplan hebben laten opstellen kunnen gebruik maken van een kennisvoucher om advies in te huren om hun bedrijf verder te verduurzamen. Toen het plan voor een training over samenwerking akkerbouw en veehouderij ontstond, moest deze voucherregeling nog uitgewerkt worden. Aanvankelijk zouden trainingen een apart onderdeel vormen in deze regeling. Uiteindelijk is de regeling breder geworden en mag de ondernemer zelf kiezen welke vorm van advies hij inhuurt. Onder de huidige voucherregeling kan een training over samenwerking goed worden aangeboden.

Ook andersom moest de te ontwikkelen training aansluiten bij de voucherregeling. De projectpartners van 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' zijn steeds op de hoogte gehouden van het overkoepelende project en de subsidieregelingen die daar bij horen. Een belangrijk doel van dit projectdeel was het gericht kunnen geven van een training om de akkerbouwer en veehouder in hun samenwerking te laten zoeken naar en werken aan verbetering op de duurzaamheidsindicatoren. Om hier in een training of adviesgesprek bewust mee aan de slag te gaan, zijn deze duurzaamheidsindicatoren opgenomen in de gespreksagenda (bijlage 3).

Vanuit de inhoud is eerst gekeken of de tips en adviezen welke zijn uitgediept ook een bijdrage leveren aan tenminste de vijf duurzaamheidsindicatoren uit de beloningsregeling (tabel 1). Het uitwerken en op maat uitvoeren van de 10 tips dragen direct in meer of mindere mate bij aan de duurzaamheidsindicatoren. De tips dragen ook bij aan de totaal 11 indicatoren die door de zuivelketen gehanteerd worden (tabel 2), afhankelijk van waar de melkveehouder zijn bedrijf verder in wil ontwikkelen.

Op de website van Duurzame Melkveehouderij Drenthe zijn de eerste ervaringen met de training onder de naam duo-duo gesprekken al gedeeld:

<https://www.duurzamelkveehouderijdrenthe.nl/slag/samenwerking/>

Tabel 1: beloningsregeling per duurzaamheidsindicator

Indicator	Streefwaarde Ontwikkelagenda en Duurzame Zuivelketen	Subsidiebedrag per jaar
Broeikasgasuitstoot (g CO ₂ eq/kg melk)	≤ 1.350* of Reductie > 100 g/kg melk	€ 500,-
Fosfaat bodemoverschot (kg P ₂ O ₅ /ha)	< 0	€ 500,-
Stikstofbodemoverschot (kg N/ha)	≤125 (of ≤75 veengrond) of Reductie > 25 kg/ha	€ 500,-
Ammoniakemissie per ha (kg NH ₃ /ha)	≤ 50 of Reductie > 5 kb/ha	€ 500,-
Weidegang (dagen en uren)	> 120 dagen x 6 uur	€ 500,-
Totaal	Maximale subsidie	€ 2500,-

& RESULTAAT

Tabel 2: duurzaamheidsindicatoren

Indicator	Score gemiddeld 2016-2017-2018	Score in 2018	Streefwaarde Ontwikkelagenda en Duurzame Zuivelketen
Broeikasgasuitstoot (g CO ₂ eq/kg melk)	.....	.....	≤ 1.350*
Fosfaat bodemoverschot (kg P ₂ O ₅ /ha)	.....	.....	< 0
Stikstofbodemoverschot (kg N/ha)	.....	.....	≤125 (of ≤75*)
Ammoniakemissie per ha (kg NH ₃ /ha)	.....	.....	≤ 50
% Eiwit eigen land (% N eigen voer)	.....	.....	> 65%
% Blijvend grasland	.....	.....	> 80%
Weidegang (dagen en uren)	.....	.....	> 120 dagen x 6 uur
Energieverbruik (kWh/kg melk)	.....	.....	Gelijk houden of verminderen
Productie duurzame energie (kWh/jaar)	.....	.....	> 16%
% Verantwoorde soja	.....	.....	100%
% Oppervlakte natuur- en landschapsbeheer	.....	.....	> 5%

* Op veengrond gecorrigeerd voor mineralisatie

& RESULTAAT

3. Uitvoering training - Kennisoverdracht toetsen bij nieuwe deelnemers

3.1. Selectie samenwerkingsverbanden

In opvolging van de expertsessie van 27 augustus 2019 zijn vier melkveehouders samen met hun samenwerkende akkerbouwers benaderd om de ontwikkelde training in duo-duo bezoek te geven. Er is gekozen om deze training te geven aan vier nieuwe samenwerkingsverbanden. Zij vormen een toetsingsgroep om de opgedane kennis in nieuwe vorm mee te delen. De samenwerkingsverbanden die al betrokken waren hebben in de eerdere jaren al veel kennis meegekregen, ondanks dat die kennisuitwisseling op andere wijze plaatsvond. Deze training bestond uit één dagdeel per samenwerkingsverband, waarbij de adviseurs gezamenlijk voorbereiding en uitwerking hebben getroffen.

Daarnaast is in de selectie gekeken hoe de vier nieuwe samenwerkingsverbanden verspreid in Drenthe zitten. We zijn gekomen tot vier samenwerkingsverbanden, gelegen en werkzaam in:

- Melkveehouder in Ubbena – akkerbouwer in Peest (10 km uit elkaar)
- Melkveehouder in Elp – akkerbouwer in Schoonloo (7 km uit elkaar)
- Melkveehouder in Veenhuizen – akkerbouwer in Een (3 km uit elkaar)
- Melkveehouder in Bruntinge – akkerbouwer in Wijster (3 km uit elkaar)

Twee samenwerkingsverbanden zijn gelegen in de Kop van Drenthe, de andere twee in Midden-Drenthe. Hierdoor dachten we de vier trainingen makkelijker met elkaar te vergelijken.

3.2. De opdracht duo – duo gesprek

In voorbereiding op en tijdens de expertsessie van 27 augustus 2019 zijn de achtergronden en doelen van het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' gedeeld en uitgelegd aan de projectpartners. Samen is gewerkt aan en gesproken over het geven van de training in een duo-duo bezoek. Twee uiteindelijk uitvoerende adviseurs zijn hier niet bij aanwezig geweest (ziek en vakantie), maar hebben de informatie wel ontvangen en zijn waar mogelijk bijgepraat.

Deze vier samenwerkingsverbanden hebben elk een ander duo van experts op bezoek gehad om de training uit te voeren. Hiervoor is in eerste plaats gekozen om te kunnen zien wat er gebeurd als de training door verschillende adviseurs wordt gegeven. Het doel is dat de training namelijk door diverse adviseurs gegeven kan worden en dat dit niet uitsluitend door één duo gedaan kan worden. Daarnaast geeft het werken met verschillende adviseurs in deze fase ook een groter leereffect van elkaars kennis en versterkt dit de samenwerking tussen de sectoren. Tot op heden merken we dat er slechts mondjesmaat meerdere bedrijfsadviseurs vanuit verschillende disciplines tegelijkertijd bij een landbouwer aan tafel zitten, terwijl dit voor een integrale aanpak efficiënter zou kunnen zijn. Uiteindelijk zijn adviseurs van Delphy, DLV Advies, Exlan en HLB in duo's met elkaar op pad gegaan.

Zij kregen naast de achtergrond informatie (o.a. bijlagen 1 t/m 3) de volgende opdracht mee:

- 2 uur voorbereiding gesprek: afstemming tussen veehouderij- en akkerbouwadviseur, benaderen klanten, datum plannen, benodigde gegevens gesprek verzamelen.
- 2 uur adviesgesprek: fysieke afspraak met veehouder, akkerbouwer en de twee adviseurs aan de hand van voorbereiding en gespreksagenda.
- 2 uur uitwerken gesprek: terugkoppeling op papier/per mail welke adviezen/onderwerpen zijn besproken door de adviseurs naar de veehouder en akkerbouwer (beperk het tot een A4 met volzinnen/puntsgewijs).
- 1 uur terugkoppeling gesprek naar projectteam: uitwerking gesprek met daarbij korte toelichting eigen ervaring van het gesprek per mail delen met de tot op heden betrokken projectleiders en adviseurs.

& RESULTAAT

Projectpartners Aequator, DAJK en WUR zijn geen onderdeel van een duo geworden doordat zij in de dagelijkse praktijk geen vaste adviseurs, erfbetreders van akkerbouwers of veehouders zijn. Zij konden niet direct een samenwerkingsverband aandragen voor dit project.

3.3. Ervaring op doen

De uitvoering van de training in duo-duo bezoeken heeft als doel om te testen. Is de training gebruiksklaar of moeten er nog zaken worden aangepast? In deze paragraaf wordt inzicht gegeven in de achtergrond van de samenwerkingsverbanden en wijze van training uitvoeren n.a.v. de opdracht die nu voor lag om zo de verschillen weer te geven tussen de samenwerkingsverbanden, trainers en wijze van training geven. De uitgewerkte inhoudelijke gespreksverslagen van de vier trainingen zijn te lezen in bijlage 4 t/m 7. In verband met privacy zijn de namen en heel bedrijfsspecifieke gegevens zowel hier als in de gespreksverslagen niet genoemd. De evaluatie van het geven van de training is opgenomen in hoofdstuk 4.

Op 9 december 2019 zijn een veehouder uit Ubbena en akkerbouwer uit Peest bezocht door DLV Advies en Delphy voor een training voor het verduurzamen van hun samenwerking.

De motivatie van de veehouder om samen te werken met een akkerbouwer is onder andere het uitsparen van kosten van scheuren bij graslandvernieuwing en dat door de grondruil niet op grasopbrengst hoeft worden ingeleverd. De akkerbouwer werkt samen/ruilt grond met meerdere veehouders om meer ruimte in zijn bouwplan te hebben.

De veehouder is een vaste klant van DLV Advies en de akkerbouwer is een vaste klant van Delphy voor o.a. bemestingsplan, gecombineerde opgave en KringloopWijzer. DLV Advies is vanaf het begin bij het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' betrokken, Delphy pas sinds fase 3. DLV Advies had daardoor vanuit het project al een duidelijke visie wat tijdens het gesprek ter sprake te brengen. Delphy kon hier goed in mee gaan maar had ook oog voor andere zaken. De afstemming vooraf was wettelijk maar goed om te doen. Bij dit gesprek zijn als enige de hoogtekaarten met grondsoortcodes op tafel gekomen.

Op 16 december 2019 is het samenwerkingsverband van een veehouder uit Elp en een akkerbouwer uit Schoonloo bezocht door Exlan en Delphy. Samenwerkingsverband werkt al jaren samen door middel van grondruil maar ook verhuur van land van de veehouder aan de akkerbouwer. De melkveehouder teelt zelf gras, mais en suikerbieten en maakt geen gebruik van derogatie. In zijn mineralenkringloop loopt hij vast op stikstofgebruik. De akkerbouwer heeft met de inzet van mest vaak problemen met fosfaat. Daarnaast heeft hij kippenmest wat nu niet op het eigen bedrijf wordt ingezet. Als rustgewas teelt hij tot op heden graan in plaats van gras. Daarnaast zijn er wel mogelijkheden dat de akkerbouwer mais gaat telen voor de veehouder, maar dit wordt nog belemmerd door de transportafstand. Als de melkveehouder wil voldoen aan derogatie en de akkerbouwer aan de vergroeningseisen kost dit ze beiden veel mestafzet. De wijze van samenwerking wordt hoofdzakelijk vanuit het eigen bedrijf geregeld en niet ervaren als een samenwerking waarin de bedrijfsvoering wordt afgestemd. Aanleiding om te gaan samenwerken was de vergroening.

Deze twee ondernemers hadden met name behoefte aan een oriënterend gesprek. Exlan is vanaf het begin betrokken bij het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' maar was niet bij de expertsessie aanwezig. Deze adviseur van Delphy kon helaas niet bij de expertsessie aanwezig zijn maar is wel bijgepraat en heeft beschikking tot de achterliggende documenten. De adviseurs kenden elkaar onderling nog niet goed. Beiden zijn ze wel vaste adviseurs van de samenwerkende akkerbouwer en veehouder. De adviseurs hadden een verschil van inzicht hoe dit gesprek in te gaan: open of toch meer voorbereid. De training heeft wel alle vier de aanwezigen aan het denken gezet omdat diverse onderwerpen zijn gepasseerd. Voor opvolging en verdieping van de training zal nog een bijeenkomst moeten plaatsvinden.

& RESULTAAT

Op 6 februari 2020 hebben een veehouder uit Veenhuizen en akkerbouwer uit Een als samenwerkingsverband training gekregen van DLV Advies en HLB. De akkerbouwer en veehouder kenden elkaar al van de basisschool en beiden hadden voorheen een gemengd bedrijf. De veehouder teelt nog wel (voeder)bieten. De akkerbouwer teelt momenteel aardappelen op 15 ha van de melkveehouder. De akkerbouwer teelt mais voor de veehouder i.v.m. de derogatieverhouding. De veehouder voldoet aan derogatie. Het samenwerkingsverband zet alle afspraken goed op papier en verrekenen de afspraken financieel. Het samenwerkingsverband heeft grofweg een drietal knelpunten in hun samenwerking die ze willen verbeteren. Ten eerste wil de melkveehouder graag voldoen aan de norm eiwit van eigen grond. Deze norm wordt gesteld door de Zuivelketen en is een duurzaamheidsindicator in de KringloopWijzer. Doordat een deel van de mais op naam van de akkerbouwer staat (om te voldoen aan derogatie,) telt dit nu niet mee in het percentage eiwit van eigen land van de veehouder. Daarnaast is het voldoen aan de derogatievoorwaarden lastig, maar tevens een noodzaak voor de melkveehouder om gronden in de samenwerking te kunnen ruilen. Tot slot raken ze in hun bouwplan in de knel met de grens van boer-boer transport van dierlijke mest door uit gebruik gave van grond.

DLV Advies is bij dit samenwerkingsverband vaste adviseur van de melkveehouder. HLB en de akkerbouwer kennen elkaar. DLV Advies is vanaf het begin bij het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' betrokken, HLB pas sinds fase 3. De gespreksagenda is samen beknopt voorbereid en gevolgd. De adviseurs hadden aan tafel op hetzelfde onderwerp andere inzichten. Doordat ze nog niet eerder op deze wijze hadden samengewerkt was dit wennen. Ze zijn op de drie vraagstukken van het samenwerkingsverband ingegaan maar uiteindelijk is het samenwerkingsverband het meest anders gaan denken over waar ze op moeten focussen in verbetering op de verschillende percelen die ze in de samenwerking hebben. Praktische vervolgstappen daarvoor zijn gedefinieerd.

Op 6 februari 2020 hebben ook een veehouder uit Bruntinge en akkerbouwer uit Wijster als samenwerkingsverband training gekregen van DLV Advies en HLB. De akkerbouwer heeft een akkerbouwbedrijf van ca. 200 ha. In 2019 heeft hij met een zevental melkveehouders gronden geruild. Losse grondhuur is in het afgelopen jaar minder geworden. De akkerbouwer doet ook loonwerk voor de veehouders. De melkveehouder heeft een melkveebedrijf met 40 ha en werkt nu 5-6 jaar samen met deze akkerbouwer. Hij kiest bewust voor geen continueelt van mais op zijn eigen grond. Voorheen was grond op afstand de reden om te ruilen. Hij ruilt aardappelland tegen maisland en maisland wordt zaaiklaar opgeleverd (1 op 1). De akkerbouwer voert de onkruidbestrijding uit. De melkveehouder ruilt de gronden nu voornamelijk om grasland te kunnen vernieuwen. Het samenwerkingsverband ervaart knelpunten in peildatums van de overheid. Aantal koeien i.v.m. fosfaatrechten / NH3-ruimte en grondgebondenheid. Niet alle gronden kunnen verhuurd worden. Maar ook blijvend grasland i.c.m. scheurverbod wordt als beperkende factor ervaren. Zo worden gronden gescheurd en geregistreerd als tijdelijk grasland i.p.v. blijvend grasland. Dit i.v.m. onduidelijkheid over en de gevolgen van de definitie "blijvend grasland".

De akkerbouwer voorziet problemen in de vorm van ritnaalden, engerlingen en aaltjes. Daarentegen ervaart de veehouder dat de akkerbouwer het meeste profiteert van de organische stof in de bodem. De akkerbouwer is een vaste klant van HLB, de veehouder was voor DLV Advies nagenoeg onbekend. Bij de start van de training moest daarom gewerkt worden aan een deel vertrouwen bij met name de veehouder. De gespreksagenda is gevolgd, waardoor een tal van onderwerpen aan bod is gekomen en ook vervolgstappen zijn afgesproken waar het samenwerkingsverband mee aan de slag kan.

Wat alleen al uit deze vier trainingen naar voren komt is dat:

- De wijze van samenwerking heel verschillend kan zijn;
- De motivatie voor samenwerking en ook training verschillend kan zijn;

&RESULTAAT

- Verschillende of dezelfde voorbereiding andere resultaten kan opleveren;
- Adviseurs door hun achtergrond en werkwijze anders met een opdracht omgaan;
- Ook adviseurs moeten wennen aan samenwerken en focus houden op het doel van de training.

& RESULTAAT

4. Evalueren kennisontwikkeling

4.1. Evaluatieronde koplopers

Op 28 november 2019 vond de evaluatieronde met de koplopers plaats bij HLB in Wijster. Deze ochtend heeft Ap van der Bas een introductie gegeven waar het project tot op heden staat. Vervolgens zijn er twee presentaties gegeven. Presentaties van Albert Wolfs (HLB) en Koen Klompe (WUR) over 'Aaltjes in combinatie met groenbemesters' (Albert) en 'Een ijzeren bouwplan' (Koen) zetten de toon voor een stevige discussie met bijzondere inzichten. Het ging over de voordelen van planmatig werken en het uitwisselen van meningen over onkruidbestrijding, vergroening en aaltjes. Maar ook een ochtend met inzichten en goede ideeën. Daarnaast verandert er momenteel veel in gewasbescherming. De uitspraken welke deze ochtend zijn gedaan geven aan dat de praktische insteek altijd belangrijk blijft en een onorthodoxe denkrichting soms een totaal andere kijk op zaken kan geven. Het artikel over deze ochtend is hier te lezen: [Maak een ijzeren bouwplan en wijk daar gefundeerd van af.](#)

De deelnemende melkveehouders en akkerbouwers, 'de koplopers', hebben van hun eigen bedrijven veel kennis in gebracht in fase 1 en 2. Tijdens de bijeenkomst voor de evaluatieronde deden ze dit weer, te merken aan de levendige discussie. Door het organiseren van twee inhoudelijke presentaties tijdens het evaluatiemoment wordt aan de groep koplopers ook weer kennis teruggegeven vanuit onderzoek en advies. Dit versterkt en motiveert elkaar en moet in balans zijn. Zij zijn een afspiegeling van samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij in Drenthe. De koplopers voelen zich door het project dat mede mogelijk wordt gemaakt door de provincie Drenthe, erkend in hun bedrijfsvoering. Ze zijn blij dat het onderwerp op tafel ligt en bieden hun bedrijven ook aan voor verdere proeven.

Er ontstaat daardoor ook vervolg en verdieping op onderdelen uit de samenwerking tussen akkerbouw en veehouderij. Het meest recente voorbeeld zijn de scheurproeven die worden uitgevoerd onder het Inter Bestuurlijk Programma Vitaal Platteland (IBP).

Elke keer als grasland wordt omgeploegd en omgezet naar akkerland, komt er stikstof vrij bij de vertering van het gras. Dit vormt de voedingsstof voor het volgende gewas, maar kan ook uitspoelen naar het grondwater. De demonstratieproeven die zijn aangelegd bij één van de deelnemers van dit project moeten aantonen of er verschil is in de hoeveelheid stikstof die vrijkomt bij het scheuren van oud (meer dan 4 jaar) en jong grasland. En tussen scheuren van grasland in het voorjaar (wat de regel van de rijksoverheid is) en in de winter. Door het scheuren in het voorjaar is er vaak te weinig tijd om het gras goed te laten verteren, zodat boeren het middel glyfosaat inzetten (gevolg: gele/oranje akkers) om de vertering te versnellen. Dit is mogelijk niet nodig als er in de winter wordt gescheurd.

4.2. Kennisoverdracht evaluatie nieuwe deelnemers

Op 10 februari 2020 vond de evaluatie plaats met de betrokken projectpartners en de vier nieuwe samenwerkingsverbanden. Deze bijeenkomst vond plaats bij de veehouder uit Elp. Tijdens deze evaluatie was de hoofdvraag: wat is de meerwaarde van de training voor de samenwerkingsverbanden? Bereiken we het gewenste effect: gaan ondernemers zelf nadenken? Is de training gebruiksklaar of moeten er nog zaken worden aangepast?

In de ochtend kwamen de projectpartners bij elkaar om hun resultaten uit de training te vergelijken. De uitvoerende adviseurs kregen de gelegenheid om hun ervaring te delen. De wijze van samenwerking is ook bij de vier nieuwe samenwerkingsverbanden divers. De adviseurs akkerbouw en veehouderij kenden elkaar nog niet goed, anders dan dat ze elkaar wel eens op een bijeenkomst hebben gesproken. De vier samenwerkingsverbanden sloten vanaf de lunch aan.

In de middag zijn hun vier verschillende trainingen doorgenomen, evenals de inzichten die zijn opgedaan.

& RESULTAAT

De volgende punten kwamen naar voren uit de evaluatie:

Enthousiasme vooraf

In sommige gevallen zijn beide samenwerkingspartners enthousiast, maar bij een aantal moet een van de partners er bijna letterlijk bij geslept worden.. Met name de akkerbouwers dachten van te voren minder belang bij de training te hebben dan de veehouder. Voor dit project zijn nieuwe deelnemers vanuit de adviseurs zelf benaderd in plaats van dat ze zich hebben aangemeld. Een duidelijke vraag en doel vooraf aan de training vanuit de ondernemers, draagt bij aan de voorbereiding en enthousiasme vooraf aan de training.

Vorbereiding

Er heeft verschil in voorbereiding plaatsgevonden: van vaste klant kaarten opgezocht t/m ondernemer en adviseurs kenden elkaar niet. Als het de eigen klant is, akkerbouwer of veehouder, zijn veel gegevens voor de adviseur bekend. Afstemming over het doel en boodschap van de training als trainers vooraf is wel belangrijk als de ondernemers aan het denken gezet moeten worden. Dit geldt zeker als er bredere belangen achter de training zitten: hoe wordt het grotere belang het belang van de ondernemer?

Naar aanleiding van deze constatering zijn daarom de duurzaamheidsindicatoren voor de melkveehouderij (voor akkerbouw zijn ze nog in ontwikkeling) opgenomen in de gespreksagenda voor zowel achtergrond en aanleiding als hulp bij concreter maken van de doelen tijdens de training. Zo draagt het sterker bij aan de bewustwording van de ondernemers maar ook in bewustere voorbereiding van de trainers vooraf.

Neuzen dezelfde kant op

Adviseurs hebben in advies vaak "hun eigen stokpaardje". Dit kan een werkwijze, specialisme of overtuiging zijn, waar een andere adviseur een andere mening over kan hebben. De samenwerkende adviseurs werken het prettigst als zij ook een klik met elkaar hebben, of elkaar in ieder geval redelijk kennen. Naast hun eigen belang, hebben zij ook een gezamenlijk belang om een goede training te geven. In de voorbereiding van de training moet de opdracht daarom nog concreter of bewuster tot zich genomen worden, met name als het onderwerp of de werkwijze nog relatief onbekend is.

Start van het gesprek

Als nog nooit eerder met zijn vieren aan tafel is gezeten, is een goede kennismaking belangrijk om werkwijze, knelpunten en belangen op tafel te krijgen. Ook de achterliggende belangen en doelen zoals het behalen van duurzaamheidsindicatoren zijn belangrijk. Dit kan echter ook een aanzienlijk deel tijd van de training kosten als ondernemers en adviseurs elkaars vertrouwen nog moeten winnen of wanneer er behoefte is om elkaar eerst beter te leren kennen. Zeker als een training een dagdeel is.

Inzicht

Het werkt verhelderend om met zijn vieren bij elkaar aan tafel te zitten, met name om inzicht te krijgen in de achtergrond van keuzes, o.a. vanuit beleid of wetgeving maar ook gevoelsmatige zaken zoals omgaan met afstand. Het geeft ook inzicht in belangen in voor- en nadelen voor elkaar. De vrijkomende stikstof uit gescheurd grasland is voor zowel de akkerbouwer als veehouder van belang (komt er eerst mais of poot aardappelen).

Inhoud

Doel van het gesprek, gespreksonderwerpen voorbereid en afgestemd hebben is belangrijk. Aan tafel komen dan alsnog ook andere onderwerpen aan bod waar al pratende de melkveehouder en akkerbouwer meer informatie over willen weten. Deze openheid in de training geeft nieuwe inzichten wat voor de ondernemers maar ook adviseurs van belang is en wordt aan weerszijden als prettig

& RESULTAAT

ervaren. Het is daardoor wel lastiger, of gaat met een kleine omweg, om gericht aan de duurzaamheidsindicatoren te werken.

Advies geven

Enerzijds is praktisch veel mogelijk om samenwerking te verbeteren. Wetgeving is wel een onderdeel waar de training soms in vastloopt. Een akkerbouwer loopt sneller vast op de fosfaatknorm, waar de veehouder sneller vastloopt op stikstof in zijn bedrijfsvoering. Anderzijds is het praktisch soms lastig om ideeën en belangen samen te brengen. Bijvoorbeeld meer eigen eiwit telen voor de veehouder en daarna een vanggewas telen dat aaltjes bestrijdt voor de akkerbouwer. “Twee ruggen uit een varken halen” met de beste bedoelingen, is niet eenvoudig.

Vertrouwen

Vertrouwen krijgen van de ondernemers als adviseur is essentieel om het goede gesprek tijdens de training te kunnen voeren. Vertrouwen tussen de akkerbouwer en veehouder is nog belangrijker. Er wordt snel gekeken, wie heeft waar het meeste voordeel? Win-win voor beiden moet duidelijk zijn. Ondernemers gaan snel voor hun eigen belang in de samenwerking, het belang van de ander “moet dan ook maar”.

Elkaar aanvullen

Inhoudelijk wisten/weten de veehouderijadviseurs weinig over de akkerbouwteelt en bijbehorende bodemgezondheid. De akkerbouwadviseurs zijn nauwelijks op de hoogte van waar een melkveehouder qua beleid en wetgeving aan moet voldoen. Dit bevestigt dat onderzoek, advies en beleid in de Nederlandse agrarische sector sterk is verkokerd. Wel geeft het in de training opening om de goede dingen van elkaar te leren.

Enthousiasme achteraf

Met name de akkerbouwers dachten voor de training dat ze de meeste kennis al in huis hadden en dat er geen verbeterpunten/tips waren. Echter kwamen de betrokken akkerbouwers en melkveehouders door de training tot nieuwe toepasbare kennis. De win-win-win van de samenwerking moet duidelijk zijn. De betrokken akkerbouwers en melkveehouders zagen zeker de meerwaarde van de training in. De training is als waardevol beschouwd.

Opvolging na training

De samenwerkingsverbanden zijn meer over diverse handelingen gaan nadenken. Een aantal tips van de tiplijst worden snel en makkelijk opgepakt, maar sommige ook niet. Bijvoorbeeld het opsplitsen van tijdelijk en blijvend grasland en dit meerdere jaren doelbewust doen. Dit is voor een aantal melkveehouders een brug te ver. Als grasland vernieuwd moet worden is de keuze om dit te verhuren makkelijker omdat direct wordt gezien wat dit oplevert. Stikstofverlies naar de bodem wordt minder gevoeld dan opbrengstverlies.

Het verschilt per samenwerkingsverband of één gesprek voldoende is. Sommige samenwerkingen zullen een tweede gesprek nodig hebben. In lijn met de training en de voucherregeling is de opzet dat de ondernemers hierin zelf aan zet zijn.

Terugkoppeling

De deelnemers kunnen verslag ontvangen van het gesprek. Wat nu opvalt is dat er geen harde vervolgstappen zijn afgestemd of een vervolgesprek is gepland. De tijd hiervoor zit momenteel niet in het project, de vraag is of het n.a.v. de training nodig is. Het doel van een training is om de ondernemers een nieuwe denkwijze en handvaten mee te geven, waarna ze zelfstandig hun managementmaatregelen kunnen gaan aanpassen.

In gesprekstechniek kan een adviseur daar wel concreter op sturen. De vraag is dan of één dagdeel voldoende is om bij alles stil te kunnen staan.

& RESULTAAT

Werkwijze

Het gebruiken of volgen van een gespreksagenda is ook wennen. De betrokken adviseurs hebben jarenlange ervaring op hun vakgebied en kennen hun klanten veelal al jaren. Dat vraagt een andere voorbereiding en gesprekstechniek dan wanneer er minimaal vier verschillende personen aan tafel zitten.

Gebruik van de tips

In de tiplijst zit een belangrijke basis voor kennisoverdracht. Vijf pagina's lezen gaan weinig ondernemers zo maar doen. Een infographic over het onderwerp dat uitgedeeld kan worden, nodigt veel meer uit om over het onderwerp na te denken. Deze moet echter nog ontworpen worden.

Maatwerk

Zoals ook in de verschillende bezoekverslagen is te lezen, zijn de vier samenwerkingsverbanden heel verschillend doordat het om acht verschillende bedrijfsvoeringen gaat. Aanleiding, motivatie, wijze van samenwerken is anders. Ondanks dat er in voorbereiding en werkwijze belangrijke aspecten ingekaderd kunnen worden, is een bepaalde mate van openheid in de training belangrijk voor aansluiting met en implementatie in de praktijk.

Als laatste onderdeel van de evaluatie van de training heeft Albert-Jan Bos de aanwezigen volledig door de tien tips voor het verduurzamen van de samenwerking meegenomen. Dit leverde een pragmatische discussie tussen akkerbouwers, veehouders, akkerbouwadviseurs en veehouderijadviseurs. Zo kwamen bijvoorbeeld verschillen in rekenmethodes naar voren maar konden ze voor eenzelfde onderwerp een tegengesteld advies geven door verschil van inzicht. De discussie werd in openheid gevoerd, geen concurrentie, oordeel van goed of slecht, geen achtergehouden belangen. De materie had iedereen al eerder tot zich genomen maar het gaf in het open gesprek ter afsluiting van de kennisontwikkeling toch weer nieuwe inzichten in de inhoud en elkaar. Maar de basis voor de training staat goed.

4.3. Evaluatie kennisoverdracht naar provincie en beleid

Op 18 november 2019 zijn Giske Warringa, Koen Klompe en Albert-Jan Bos naar het provinciehuis geweest om de opgedane kennis met diverse ambtenaren van het team Landbouw van de provincie Drenthe te presenteren. De 10 inhoudelijke tips zijn gepresenteerd om te tonen waar aan gewerkt is. De inhoud van de presentatie richtte zich vooral op de alledaagse praktijk op het melkvee- en akkerbouwbedrijf. Dit is een heel andere invalshoek dan vanuit beleid. De aanwezige doelgroep had daarom relatief weinig feeling met de inhoud. De presentatie was lang en de bijeenkomst relatief kort om goed interactie met elkaar te kunnen hebben.

In de voorbereiding van deze kennisoverdracht moet ook weer het doel en doelgroep goed op elkaar afgestemd worden. Moet het detailniveau of invalshoek dicht bij elkaar liggen of is het juist goed als dit afwijkt? Welk gesprek moet tijdens deze bijeenkomst op zijn minst gevoerd worden en welke personen zijn daarbij aan tafel nodig? Ook bij deze kennisoverdracht, is net zoals bij de training geven aan ondernemers, van belang om goede voorbereiding te treffen en kritisch na te denken of het doel, de werkwijze en inhoud aansluit bij de doelgroep.

& RESULTAAT

5. Conclusie en aanbevelingen

5.1. Conclusie

Elke samenwerking is anders, zowel tussen akkerbouwers en veehouders als tussen hun adviseurs. Het uitwerken van de opgedane kennis in een tiplijst naar een praktische training voor melkveehouders met advies is gebeurd voor verschillende werkwijzen: van individuele (duo-duo) training aan tafel t/m verschillende bijeenkomsten. De nadruk heeft gelegen op het actief trainen van een samenwerkingsverband aan tafel met advies vanuit beide sectoren. De handvaten voor deze training zijn ook in de bijlage toegevoegd: gestelde leerdoelen, tiplijst en gespreksagenda. Het slagen van een training valt en staat met de vooraf gestelde doelen en gedachtegang/aanleiding voor de training van het samenwerkingsverband, de adviseurs en vanuit beleid.

Door de gekozen opzet van de training, kan deze gegeven worden door meerdere adviesbureaus en kennisinstellingen. Hiervoor is wel van belang om kennis te hebben van de gestelde doelen van de training. Dit komt onder andere naar voren uit de toepassing en evaluatie van de training bij vier samenwerkingsverbanden.

Iedere veehouderij- of akkerbouwadviseur die de gestelde doelen van de training en het overkoepelende programma kent en bekend/gespecialiseerd is in een merendeel van de opgestelde tips, kan met behulp van de gespreksagenda de training geven. Goed meegenomen in het overkoepelende programma en gestelde doelen is dat voorbereiding wel van belang is voor de effectiviteit van de training.

De training is ontwikkeld en bedoeld om de ondernemers zelf aan het werk te zetten om de samenwerking te verduurzamen. Wat doen ze goed, wat kan anders? Dit boven tafel krijgen is goed mogelijk in de opzet van de training.

De werkwijze om in verschillende fases tot kennisontwikkeling en kennisdeling te komen is als grotendeels geslaagd ervaren. Een goede start met degene waar het om gaat, de veehouders en akkerbouwers en hun betrokkenheid in het proces spelen hierin een belangrijke rol. Daarnaast is het belangrijk om vanaf het begin goed na te denken met welke partners je wat wilt bereiken. Erfbetreders zijn nodig als er wat op het erf of perceel bereikt moet worden. Kennisinstellingen zijn nodig voor onderliggende en diepgaandere kennis en mogelijkheid tot onderzoek. Deze drie partijen zijn vanaf het begin noodzakelijk om aan tafel te hebben.

5.2. Aanbevelingen

Er zijn veel ervaringen opgedaan tijdens het project 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij'. Voor het opzetten voor eenzelfde traject maar ook voor eventueel vervolg op dit project hebben we een aantal aanbevelingen.

1. Het organiseren van een training 'speed date/webinar 'Samenwerking akkerbouw-veehouderij' om adviseurs, die bijvoorbeeld ook Duurzaamheidsplannen maken, achtergrond en kennis op te laten doen voor het geven van een dergelijke training in Drenthe. Dit in plaats van de basisadviezen uit het project Samenwerking akkerbouw-veehouderij in te voegen in de Duurzaamheidsplannen. De voorkeur gaat uit naar een of twee bijeenkomsten met veehouderij- én akkerbouwadviseurs. De eerste om de adviseurs mee te nemen in de gestelde doelen en hoe deze te bereiken en het overkoepelende programma. De tweede om de adviseurs elkaar, ook in duo's, beter te leren kennen en open discussie te kunnen hebben over de inhoud, de tips, en voorbereiding en werkwijze van de training. Dit is van belang voor bewustwording van de doelen en om "de neuzen dezelfde kant op" te krijgen.

&RESULTAAT

In dit project is geleerd dat deze voorbereiding van belang is en binnen één bijeenkomst te ambitieus is om te bereiken. Vanuit opdrachtgever-opdrachtnemer-relatie vraagt het daadwerkelijk uitdragen van opdrachtgeverbelangen herhaling ondanks de beste intenties.

2. Infographic maken van de 10 tips voor ondernemers. Deze zijn ook in de maak vanuit fase 3 deel 2. Dit geeft makkelijker de essentie mee dan een paar pagina's tekst.
3. Bij kennisontwikkeling, gebiedsvraagstukken en implementatie van maatregelen ondernemers, erfbetreders en kennisinstellingen vanaf het begin aan tafel. De kracht achter dit project is dat er vanaf het begin (fase 1) ondernemers, veehouders en akkerbouwers hun ervaring en vraagstukken hebben ingebracht waar concreet mee aan de slag gegaan kon worden. Zij voelen zich gehoord, geholpen en geven ook de andere projectpartners nieuwe inzichten. De betrokkenheid van Aequator en WUR geeft toegang tot verdieping van onderwerpen, denk aan bodemgezondheid en organische stofbalansen (fase 2). Achteraf vinden we het in dit project jammer dat we o.a. Delphy en HLB als uitvoerders, belangrijke erfbetreders niet vanaf fase 1 hebben betrokken om de implementatie en effectiviteit van de training direct nog beter te laten slagen. Daar merken we een achterstand in achtergrond en doorleving van belangen die bij het project horen en hebben we ook nieuwe goede inzichten door hen opgedaan. Dit maakt voor uitrollen naar nieuwe projectpartners/adviseurs aanbeveling 1 ook extra belangrijk.